

MEMLÛK SULTANLIĞINDA DEVLET YAPISI *

Çev.: SAMİRA KORTANTAMER

Memlûk sultanı keyfi karar veren bir otokrattı; ama teknik açıdan ne mutlaktı, ne de tamamen bağımsızdı. Bir müslüman olarak herhangi bir tebası kadar İslamın kutsal yasasına tâbi olduğu halde hâkimleri, uygulamada ona karşı kullanabilecekleri müeyyidelerden yoksundular. Sünni hukukçuların tefsirine göre İslam doktrini, İslam toplumunun hükümdarı olarak Allah'tan sonra ancak bir kişiyi tanıyordu, o da halife idi. Bundan dolayı Abbâsî hilâfetinin 656/1258 yılında Hulagu tarafından fizikî olarak yok edilmesi, örneği görülmemiş bir durum yarattı. Bu vaziyet 659/1261 yılında Memlûk sultanı az-Zâhir Baybars, iltica eden bir Abbâsî emirini Mısır'da kabul edip "al-Mustansır" lakabıyla hilafet makamına oturttuğu zaman şeklen düzelmış oldu. Peygamberin zamanına kadar uzanan geleneğe göre halife İslam toplumunun başı olarak Baybars'ın tanıma yeminini kabul edip karşılık olarak ona İslam ülkelerinin ve gelecekte kâfirlerden feth edilecek yerlerin kendisine ait olan hakimiyetini devretti. Bu sahnelenen ihtişamlı merasim, al-Mustansır muharebede öldükten ve yeni bir Abbâsî halifesi seçildikten sonra 661/1262 yılında tekrarlanmıştı, yalnızca debdebeli bir oyun değildi; onunla üç önemli hedef ele geçmişti. Birisi yasa ile ilgiliydi: İki saltanat devresi arasındaki boşluk kapanmıştı, hukukçular artık hâkimlerin kararlarının meşruiyetinden ve nikâhların yasaya uygun olarak kıyıldıklarından emin olabiliyorlardı. Diğer iki hedef siyasetle ilgiliydi. Memlûk devleti saltanatı Eyyubîlerden gasbederek başlamıştı ve Baybars selefini öldürerek tahta oturabilmişti. Halifenin beratı ona şimdi saltanatı için bir meşruiyet zemini veriyordu. Bundan başka bu berat onu yalnız gerçekten hükmettiği bölgelerin, yani Mısır ve Suriye'nin sultanı olarak değil, ayrıca cihanşumûl sultan ve İslam âleminde ve daha kâfirlerin ellerinde bulunan bölgelerde halifenin vekili olarak tanıdı. Bu peşinen, müslüman hükümdarların, Eyyubîlerden

* Makalenin İngilizce aslı için bkz. P.M. Holt: "The structure of government in the Mamluk sultanate". The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades (nşr. P.M. Holt), Warminster 1977, s. 44-61.

kalanların veya kâfir hükümdarların, bilhassa Frenk hükümdarları ve Moğol İlhanlar gibilerin aleyhine bir yayılma programını ilan ve takdis ediyordu.

Halifenin yeni bir sultanı göreve başlatma törenine katılması bütün Memlûk devri boyunca devam etti. Onun mutlak kudret salahiyetini devretmesi iki yolla kendini gösteriyordu. Birincisi, tahta çıkma usullerinin bir parçası olarak, sultan, Abbâsî hanedanının kıyafeti olan siyah cübbeyi giyerdi. Metinler birçok örnekle sultana bu cübbenin (al-hil'a al-halifatiyye) halife tarafından gerçekten giydirildiğini açıkça belirtirler. İkincisi, halife, al-Mustansır'ın örneğini takip ederek bazan yazılı bir vesika (taklîd veya ahd) ile sultana (her zaman aynı olmayan) açıkça ifade edilmiş tabirlerle tanımasını bildirirdi. Geç Kalâvûn hanedanından olanların zamanında ise sultanlığın verilişinin bir başka biçimi ortaya çıkar: Biat, yani tanımanın şekli açıklanması. Bu, istisna gibi görünüyor; çünkü biat geleneğe göre teb'a tarafından ya halifeye İslam toplumunun başı olarak, veya sultana, onun mümessili olarak edilirdi; ama bir halifenin bir sultana biat etmesi, ikisinin yasal pozisyonlarının garip bir tersine çevrilişi gibi görünüyor. Yine de "Halife ona saltanatla biat etti" formülü (bâya'ahu al-halifa bi's-saltana) an-Nâsir Ahmed'in cülusundan (742/1342) Kalâvûn hanedanının sonuna kadar arasıra karşımıza çıkıyor. Az-Zâhir Berkûk ile başlayarak bütün Burci-Memlûkların devrinde ise alışkanlık halini alıyor. Kalâvûn'un sülalesinin sonuncusu olan al-Mansûr Hâccî'nin 791/1389 yılında tahta ikinci defa çıkışında biatın halife ve kadılar tarafından birlikte edilmesi önemlidir. Bu prosedür az-Zâhir Tatar'ın 824/1421 yılındaki cülüsünde tekrarlanmıştı. Bu durum halifenin artık ismen bile İslam toplumunun hükmedeni olarak görülmediğini ve onun dört başkade statüsüne kaynaşmış olduğunu gösterir. Daha şaşırtıcı bir görüş az-Zâhir Çakmak devrinde yazan Halil az-Zâhirî tarafından verilir. Yazar, Peygamberden sonra "hilafet Ebu Bekir as-Siddik'e geçti; sonra sahabe ve halifeler birbiri ardından onu bugüne kadar tevarüs ettiler; şimdi ise hilafet yalnız, emir ul-mü'minin tarafından seçmenlerin, ulemanın, yüce devletin (al-devle aş-şerife) yüksek memurlarının, asaletmeab emirlerin ve onların Tanrının yardımıyla güçlenen ordularının onayı ile edilen biat demektir"¹. Bu, halifenin biatının, hilafetin kendisini sultana geçirdiğini ifade eder. Yasal olarak bu ölçüsüz ve elde tutulamaz birşeydi. Tarih bakımından,

¹ Halil b. Şâhin az-Zâhirî: Kitâb zubdat keşf al-mamâlik ve-beyân at-turuk ve'l-mesâlik (nşr. Paul Ravaisse), Paris 1894, s. 54.

halifenin sultan sarayında bir emekliden fazla birşey olmadığı bir zamanda yeni bir doktrin ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Osmanlı Sultanı Selim Memlûk devletini zaptettikten sonra gerçekleşen son gelişme bunun mantıklı bir sonucuuydu. Son Abbâsî halifesi 922/1516 yılında Merc-i Dâbik'ta Selim tarafından ele geçirildi ve ondan sonra tarih sahnesinden çabucak kayboldu. Osmanlı sultanının meşru kılıcı bir otorite olarak ona ihtiyacı yoktu. Mısır'ın alınışından kısa bir süre sonra Selim'in zaferlerini medhetmek için Arapça olarak yazılan bir risale dikkate değerdir. Burada Halil az-Zâhiri'nin imâ ettiği görüş gayet açık olarak dile getirilir. Şöyleki sultan halifelerin hem de özellikle İslamın altın çağındaki halifelerinin halefi idi. Selim "Hilafet tahtına meşru olarak oturan, devrin mutlak padişahı", "dört halifenin eserlerini ihyâ eden kişi" sözleriyle zikredilir. Hattâ halifelere ait olan lakap "emîr al-mü'minin" ona açıkça verildi. Yazar, bu risale tamamlandığı zaman hâlâ serbest olan son Memlûk sultanı al-Eşref Tûmân Bay'ın kaçışından şöyle söz ediyor: "Tûmân Bay ve askerleri kaçtılar. Onun kaçışının günleri ve zamanı uzatılsaydı bile, gücü hilâfetin gücüne eşit olmazdı"². Selim'in hilafeti son Abbâsî halifesinden aldığını anlatan ve bir zamanlar genel olarak kabul edilen hikayenin 18. yüzyılın bir uydurması olduğu görüldü. Yine de bu hikaye Memlûk devrinin sonundan kalan bir hatıra olabilir.

Halife ve Memlûk sultanı arasındaki davranış biçimi klasik İslam teorisinin saltanatla ilgili görüşlerinden çok farklı olan bir dizi eski cülûs usullerine dayanıyordu³. Bu usuller kısmen Eyyübî ve Selçuklu seleflerinin geleneklerinden kaynaklanıyordu. İlk Memlûk sultanı emirlerin ve Bahrilerin, yani ordu subayları ve bir sene önce ölen Eyyübî sultanı as-Sâlih Eyyüb'un hâssasının toplu kararı ile tahta çıkarıldı. Gerçi bir asır boyunca, 689/1290'dan 792/1390'a kadar, üç kısa taht gasbı ile, al-Mansûr Kalâvûn'un (678-89/1279-90) kurduğu hanedan mensupları tarafından taht işgal edilmiş idiyse de, Memlûk sultanlığı bu, seçim karakterini saltanat boyunca korudu. Zaten gerçekte Kalâvûn hanedanı sultanlarının hepsi 741/1341 yılından sonra onları tahta oturtan ve oradan indiren büyük emirlerin ellerinde kuklaydılar. Arasına, bilhassa 9./15. yüzyıldaki Çerkes Memlûkları zamanında, bir sultan oğullarından birini veliaht tayin ederdi. Bu, verasete dayanan tahta geçme düzenlemesi denemeleri hiçbir zaman başarılı olmadı,

² Ali b. Muhammad al-Lahmî al-İşbili: *ad-Durar al-musân fi sirat al-muzaffar Selim Hân* (nşr. eden Hans Ernst), (basıldığı yer belirtilmemiş) 1962, s. 2, 3, 6, 13.

³ Bunun ve onunla ilgili hususların ayrıntılı bir incelemesi şu makalemde bulunmaktadır: "The position and power of the Mamluk sultan", BSOAS XXXVIII (1975), s. 237-49.

birkaç ay veya birkaç yıl sonra taht bir başkası tarafından gasp edilirdi. Seçmen grubu hiçbir zaman tarif edilmedi. Gerçekte Kahire’de ikamet eden önde gelen emirlerden, çoğu zaman galip gelen hizbin emirlerinden oluşuyordu. Böylece Memlûk devletinin yapısının merkezinde açıklanamayan bir çelişki vardı. O, biçim bakımından mutlak bir monarşi, pratikte ise çok zaman büyük emirlerin örtülü bir oligarşisi idi.

Bir sultanın seçimine veya tanınmasına başka merasimler eşlik etmekteydi. Yeni hükümdar, kendine bundan sonra kendisiyle tanınacağı lakabı alıyordu. Böylece Aybek “al-Malik al-Mu’izz”, Baybars “al-Malik az-Zâhir” ve Kalâvûn “al-Malik al-Mansûr” olarak adlandırıldılar. Bunun gibi lakablar Selçuklu hanedanına tâbi olan hükümdarlar ve bütün Eyyübî emirleri tarafından taşınmış idi. Memlûkların devrinde ise onlar, çok az bazı istisnalar hariç, yalnız sultana mahsustular ve yalnız tahta çıkışlarda alınırlardı. O anda sultan ayrıca emirlerin bağlılık yeminini kabul ederdi. Bu yemin iki türlü olabilirdi. Ya biat olarak, yani onun hükümdar olarak tanınması; ya da “hîlf” olarak, yani onun kendi şahsına yapılan bir bağlılık bağlantısının yemini. İkincisi bazan sultan ve büyük emirler arasında yapılan başarılı bir vaitleşme idi. Sultanın cülûsu, onun hükümdarlığı devralışının açıklanma merasimiydi. Sultanlığın ilk zamanlarında cülûsu Kahire sokaklarında bir resmi geçit izlerdi.

Bu resmi geçit al-Muzaffer Baybars’ın 708/1309 yılındaki cülûsundan-beri kalenin sınırları içinde sultanın tahta oturtulma yerine kadar cereyan ederdi. Bu alayda saltanatın alâmetleri teşhir edilirdi. Altın kaplı bir eğer örtüsü (gâşiye) -yine Eyyübî ve Selçuklu geleneğini taklid ederek- ve tepesinde gümüş yıldızlı bir kuş şekli bulunan bir çetr (al-kubba vet-tayr). Çetrin, sultan atının süsleri, sultan bayraklarının kumaşının ve çavuşların resmî elbiselerinin rengi, rejimi belirten renk olan sarı idi. Sultanın üstünlüğü şu durumla sembolize ediliyordu: Yalnız sultan ata binerdi, emirler ise yaya yürürlerdi ve geçit alayının bazı etaplarında kendilerini sultanın önünde yere atarlardı.

Memlûk sultanlığı 648/1250 yılı krizinde başladı. O zaman IX. Louis’ nin haçlılarına karşı koyan as-Sâlih Eyyüb’un memlûkları yeni sultan olan al-Mu’azzam Tûrân Şâh’ı öldürdüler ve önce Şecer ad-Durr’i (as-Sâlih Eyyüb’un dulu) sonra kendi aralarından al-Mu’izz Aybek’i devletin başına getirdiler. IX. Louis yenilmiş olmasına rağmen, Kudüs’ün Latin devleti hemen hemen yarım asır daha Mısır ve Suriye’ye karşı yapılan hareketler için bir üs olmaya devam etti. On yıl sonra Memlûk sultanlığı, Hulagu’nun

görünüşte yenilmez olan Moğol kuvvetlerinin ilerlemesine karşı çıkıp onları 658/1250 yılında Ayn Câlût'ta püskürttü; ama İlhanlıların Bereketli Hilal'in doğusunda ve İran'da bulunan memleketi birkaç on senelik süre zarfında Memlûk devletinin düşman ve imansız bir komşusu olmaya devam etti. Memlûk sultanı bu yüzden sultanlığın ilk altmış senesi süresince evvelâ bir savaşçı ve savaşçıların başı idi, ama onun askerî karakterine iki değişik yoldan bakılabilir. Ortaçağ Müslüman yazarları onu klasik İslam düşünce kavramına göre kafirlere karşı kutsal savaşta (cihâd) savaşan birisi olarak takdim ederler. Halife al-Mustansır'ın adına az-Zâhir Baybars'a çıkarılan yetki belgesinde sultan şu sözlerle övülür:

“Seninle Allah İslamın yok olmaktan korunmasını muhafaza etti; senin azminle idarenin düzenini idâme etti. Senin kılıcın kafirlerin kalplerine şifa bulmaz yaralar açtı. Umut var ki seninle hilafet makamı daha önceki devirde olduğu gibi yeniden kurulabilir. Ne uyuklamış ne de uyumuş olan gözlerini İslamın zaferi için aç. Allah'ın düşmanlarına karşı yapılan kutsal savaşta taraftar değil, bir lider ol. Vahdet inancını destekle ve onun desteğinde yalnız duyan ve itaat edenleri bulacaksın”⁴.

Aynı taslak sonraki sultanlara da uygulandı. Halil az-Zâhiri, imansız güçlerin tehlikesinin daha az olmadığı 9./15. yüzyıl ortasında hüküm süren az-Zâhir Çakmak'ın tazim tabirlerini sayarken sultanı “kafirleri ve müşrikleri kesen kişi” olarak adlandırır⁵.

Bu, şöyle denebilir; sultanın savaşçı olarak resmî takdimi idi. Ama bunun arkasında daha çok, basit bir aşîret anlayışı yatıyordu, şöyle ki: Sultan aşîret savaşçılarının lideri, yani bir “ordu hükümdarı”ydı, otoritesi arkadaşlarının onu kabulüne dayanıyordu ve şahsî cesareti dolayısıyla destekleniyordu. Herkesçe teslim olduğu veçhile Mısır'da aşîret yapaydı; çünkü Memlûk toplumu İslama geçmeden, savaş eğitimi görmeden ve azat edilmeden önce çoğunlukla Mısır'a köle olarak gelen erkeklere dayanıyordu. Diğer taraftan sultanlığın ilk onar yıllık sürelerinde tamamen Kıpçak Türklerinden oluştuğundan Memlûk toplumunun çok mütecanis olduğu açıkça görülüyor. Profesör Ayaloñ dikkatimizi bu topluma göç eden başka savaşçıların, özellikle Vâfidiyye Moğollarının istisnâî durumlarına çekmişti⁶; ve şunu da işaret edelim ki Çerkesler baskın geldikleri zaman bu

⁴ S.F. Sadeque: Baybars the First of Egypt, Dacca 1956; s. 41'deki kendi tercümem İbn Abd az-Zâhir'in “ar-Ravd az-Zâhir fi sirat al-Malik az-Zâhir”in Arapça metninden yapıldı.

⁵ Halil az-Zâhiri: Zubdat keşf al-mamâlik, s. 67.

⁶ Bkz. David Ayalon: “The Wafidiya in the Mamluk kingdom”, Islamic Culture, XXV (1951), s. 89-104.

sefer onlar sultanlığı ele geçirdiler. Memlûk toplumununun bu tecânüsü, meselâ Gazneli Mahmud'un izlediği acemi asker kaydetme politikasından farklıdır⁷.

Askerî fonksiyonlarının yanında Memlûk sultanı Eyyûbî selefleri gibi daima ve kaçınılmaz bir şekilde idarenin baş yöneticisi idi. Onun imzası kararları tasdik etmek için zaruriydi, hatta Sina Dağı'nda bulunan St. Katarina Manastırı'nın bazı arşivlerinin gösterdikleri gibi tamamen önemsiz meselelerde de. Bu bazan problemlere yol açıyordu. Al-Mansûr Kalâvûn'un torunu olan ve 742/1341'de tahta çıkarılan el-Eşref Küçük ki o zaman yedi yaşından fazla değildi, hakkında dokunaklı bir anekdot anlatılır. Kararlar imzaya hazır oldukları zaman atabeyi eline bir kalem tutuştururdu "ve sonra ona Kur'an okumayı öğreten hocası gelirdi ve kalem al-Eşref Küçük'ün elinde iken imzayı atardı"⁸. Böyle bir durum, mamafih bir istisna idi. Her nekad bazı sultanlar Arapça'ya fazla vâkıf değil idilerse de, sultanlar normal olarak imzalarını kendileri atarlardı.

Sultan, hükümdar olarak tebasına karşı fonksiyonlarını kalede divan toplayarak (hidme) icra ederdi. Divan çeşitli sebeplerle toplanırdı. Yabancı elçilerin kabulü, an-Nâsir Muhammed (715-16/1315) tarafından yaptırılan büyük kadastroya ait ölçme işlerine göre iktâ dağıtımı ve rutin işler gibi. Bunun en önemli kategorisi dilekçelerin dinlenmesi ve cevaplanması ile haksızlıkların düzeltilmesi idi. Bu, bir Müslüman hükümdar olarak sultanın fonksiyonlarının merkezinde yer alırdı, o kadar ki divanın toplandığı bina "dâr al-adl" (adliye sarayı) olarak tanındı. Kaledeki ilk dâr al-adl 661/1262-63'de az-Zâhir Baybars tarafından inşa edildi. Bu bina Baybars'ın saltanatının ilk yıllarında, muhtemelen, halife tarafından ona devredilen iktidarın kapsamını vurgulamak için ve Nûr ad-Dîn Mahmûd Zengî'nin koyduğu örneği izlemek için yapılmıştı⁹. Yeni bir içtima salonunun (îvân) inşası al-Mansûr Kalâvûn tarafından davalara bakmak için başlatıldı, onun halefi olan al-Eşref Halîl tarafından tamamlandı ve an-Nâsir Muhammed tarafından daha muhteşem şekilde yeniden inşa edildi. Az-Zâhir Berkûk'un cülûsu ile sultanlık Çerkeslerin eline geçtiği zaman îvânda divan toplama adeti kalktı. Orada kısa bir resmî oturma (celse) yer alırdı, sonra sultan

⁷ Bkz. C.E. Bosworth: The Ghaznavids, 2. baskı, Beyrut 1973, s. 107-8.

⁸ Ebû'l-Mahâsin Yûsuf b. Tagrîbirdî: An-nucûm az-zâhire fi mulûk Mısr ve'l-Kâhire, cild X, (Kahire, tarihsiz), s. 49.

⁹ "Nûr ad-Dîn'in Halep ve Şam'da dâr al-adl'i ancak halife ona Suriye üzerinde geniş yetkiler verdiği günde kurduğunu ve bu yüksek mahkemenin, hükümdar olarak rolünü gerçekten artırdığını belirtmek gerek" Nikita Elisséf: Nûr ad-dîn, Dimaşk 1967, s. 845.

ahırında işler için asıl toplantı yapılırdı. Bu değişiklik, güvenlik nedenlerinden dolayı yapılmış olabilir; çünkü ahır, İvânın aksine kalenin iç ikamete mahsus olan bölgesinin dışında yer alırdı.

An-Nâsır Muhammed (ölm. 741/1341) devrindeki İvânda iş görme usulü İbn Fazlullâh al-Umârî (ölm. 749/1349) tarafından tasvir edildi. Onun anlatımı sonradan al-Makrîzî (ölm. 845/1442) ve İbn Tagrîbirdî (ölm. 874/1470) tarafından yazılan tasvirlerin temelini oluşturuyor¹⁰. İleri gelenler yerlerini çok titiz bir önde gelme sırasına göre alırlardı. Sultanın sağında bulunan büyük şeref taşıyan yerler dinî kurumların memurlarına tahsis edilirdi. Dört başkadı, beytülmalın (asıl İslam hazinesi) vekili ve görevleri suretâ censor morum'un kine (eski Roma'da nüfûz ve ahlak işlerine bakan büyük memur) benzeyen Kahire hisbesinin âmiri. Bu, memurların önceliğe göre sıralanışı sultanlığa bir İslâmî idâre şekli karakterinin damgasını vurdu ve eski İslâmî kurumlarının varlığını sürdürmesine ve prestijine şahitlik etti. Sultanın solunda yer alan sultan kâtibinin (kâtib as-sırr) mevcûdiyeti hükûmete ait gerçeklerin bir belirtisi idi. Vezir ve sultanın vekili (nâib as-saltana) gibi yüksek memuriyet sahipleri sultanın huzurunda dururlardı. En yüksek rütbeli, kıdemli emirlerden birkaçı sultandan uzak bir yerde otururlardı. Onlar umarâ al-maşûra, yani "istişâre emirleri" olarak adlandırıldılar, ama sultanın kendilerine muntazam müracaat ettiği bir danışman heyetini oluşturduklarına dair bir delil yok gibi görünüyor. Kuttâb ad-dest yani sıra kâtipleri olarak tanınan bir grup kâtip hazır bulunurdu.

An-Nâsır Muhammed, Ramazan ayı hariç bütün yıl boyunca her Pazartesi bu tarzda davalara bakardı. Onun kâtibi vatandaşların dilekçelerini okurdu ve şeriat ile ilgili durumlara temas ettikleri zaman, sultan kadılarına danışırdu. Askerî iktâ sahiplerinin dilekçeleri ordu dâire başkanı (nâzır al-cayş) tarafından okutulurdu. Bunlarla ilgili olarak sultan, hâcibine ve ordu divan kâtibine (kâtib el-ceyş) danışırdu. Başka durumlarda kendi şahsî kanaatine göre davranırdu. Başka bir divan Perşembe günleri toplanırdu. An-Nâsır Muhammed zamanında bu, dilekçelerle ilgili değil-di ve kadılar, kâtipler ve ordunun kâtibi normal olarak bulunmazlardı. Mammafih bu, geç Kalâvûnlularda dilekçeleri dinlemek için dolu bir divan halinde genişletildi. Az-Zâhir Berkûk bundan başka dilekçelere tahsis edilen zamanı çoğalttı, böyleki haftanın üç gününü ona ayırdı ve bu tatbik edilen usul al-

¹⁰ İbn Fazlallah al-Umârî'den alınan parça (M.) Gaudefroy-Demombynes tarafından şu eserinde tercüme edildi: *La Syrie à l'époque des memelouks*, Paris 1923, s. XCVIII-C.

Makrîzî 819/1416-17 yılında yazarken de devam ediyordu. Bu devirle ilgili usul İbn Tagrîbirdî'nin kısa bir süre sonra taht gasbeden Tatar'ın saltanatı hakkında yazdıklarında kısaca anlatılır:

“Sonra Cuma günü (20 Muharrem 824/25 Ocak 1421) kıdemli Emir Tatar'ın vatandaşların davalarına bakmak için oturacağı ilan edildi. (Cuma) namazı bittikten sonra kıdemli Emir Tatar (Sultan) al-Malik al-Mueyyad (Şeyh)in yaptığı gibi divan için sultanî ahırın toplantı yerine gidip oturdu. Mamafih o (Tatar) devlet koltuğuna değil soluna oturdu. Devletin emirleri adet olduğu üzere hazırıldılar ve kâtipliği yapan kadı Kemâl ad-Dîn b. al-Bârîzî platformda oturup ona dilekçeleri okudu. Komutan yardımcısı (nakîb al-ceyş), Kâhire polisinin başı (vâli al-Kâhire) ve hâcibler önünde durmaktaydılar. Vatandaşlar arasında hüküm verdi, haksızlıkları düzeltti ve insanlar arasında mükemmel bir adalet icrâ etti”¹¹.

Sultan tarafından böylece dağıtılan ve as-siyâsa olarak tanınan adalet, kadıların şeriate uygun olarak icra ettikleri adâlete şekil olarak ancak bir ilave idi. Evveliyâtı hilafette gelişmiş olan mazâlim kazâi içtihadı dayanır. Uygulamada şeriat mahkemelerinden daha hızlı ve daha etkili idi; çünkü sultanın ihtiyarî arzusundan gelirdi ve şahsî gücünden dolayı kuvvetlendirilirdi. Onun için sultanların bu tür işlerle gittikçe daha fazla meşgul olmaları şaşırtıcı değildir.

Sultan siyasetin en yükseğiydi; ama tek temsilcisi değildi. An-Nâsır Muhammed'in (709-41/1310-41) üçüncü cülûsundan önce dilekçelerin dinlenmesi normal olarak bir vekile havale edilmiş benziyor. Al-Makrîzî, al-Mu'izz Aybek'in Aydıkn al-Bundukdârî'yi Mısır'da vekil olarak tayin ettiğini ve haksızlıkları dinlemek için adalet sarayının vekilleriyle (nuvvâb dâr al-adl) oturduğunu yazar¹². Az-Zâhir Baybars devrinden al-Mansûr Kalâvûn devrine kadar eski adalet sarayı kullanıldığı zaman “daima toplantı günlerinde adalet sarayı vekili (nâib dâr al adl) orada otururdu ve onunla beraber kadılar, adalet sarayının kâtibi ve emirler. Adalet sarayı vekili davacıların meselelerini incelerdi ve dilekçeler ona okutulurdu”¹³. Bu toplantılar îvân inşâ edildiği zaman devam etti ve îvân ancak an-Nâsır Muhammed tarafından yeniden inşa edildikten sonra sultanın orada kendisinin toplantı yapması ve dilekçeleri dinlemesi ve karar vermesi

¹¹ İbn Tagrîbirdî: Nucûm, cilt XIV, s. 173.

¹² Ahmed b. Ali al-Makrîzî: Kitâb al-Mavâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikr al-hitat ve'l-âsâr, Beyrut (tarihsiz), cilt II, s. 208.

¹³ Al-Makrîzî: Hitat, cilt II, s. 206.

düzenli bir uygulama haline geldi. Normal olarak öyle görülüyor ki adalet sarayı vekili devlet vekilinden (nâib as-saltana bi'd-diyâr al-Mısriyye) başkası değildi. Buna göre, an-Nâsır Muhammed'in memuriyetin düşmesini kabul edişinden sonra yazılan, İbn Fazlallah al-Umârî tarafından al-Kalkaşandî'den alınmış olan bir parçanın önemi var gibi görünüyor. Parça, vekilin sultan İvânda davalara baktığı zaman hazır bulunduğunu ve sonra memuriyet sahipleri ile kendi ikametgahında (dâr an-niyâbe) dilekçeleri dinlemeyi amaçlayan genel bir toplantı düzenlemek için tehir ettiğini söyler. Yazar açıkça şöyle diyor:

“Vekillik bu biçimde tesis edildiği zaman, sultan dilekçelerin okunuşu ve şikâyetlerin dinlenmesi ile şahsen ilgilenmezdi”¹⁴.

An-Nâsır Muhammed'in üçüncü cülûs devri sultanlık saray sisteminde başka bir yenilik gördü. 713-4/1314 yılında Sultan kalede yeni bir sarayı, al-Kasr al-Ablak'ı inşa ettirdi. Burada İvânda oturduğu iki gün dışında hergün davalara bakardı. Hazır bulunanlar ise daha küçük bir gruptu ve umerâ al-maşûre veya kıdemli emirleri genellikle içermiyordu. Toplantı, günün üçüncü saatinde bittiği zaman sultan şahsî dâiresine çekilirdi. Günün daha geç bir saatinde kendi dâirelerini al-Kasr al-Ablak'a bağlayan iç sarayında (al-kusûr al-Cuvâniyye) imparatorluğun meseleleriyle ilgili bir meclis toplatırdı. Bu meclise sultan, vezir, kâtip, has hazine idaresinin başı ve ordu divanının başı gibi ihtiyaç duyduğu memuriyet sahiplerini çağırırdı. Al-Makrîzî ve el-Kalkaşandî'nin anlatımları böylece bu devirde sultanın ileri gelenler toplantılarının dört ayrı tipine başkanlık ettiğinden söz ederler. Bunlar, dilekçeleri dinlemek için yapılan herkese açık ve aşırı derecede biçimsel resmî dilekçe dinleme toplantılarından (hidmet al-İvân) memurlarla yapılan, devlet işleri ile ilgili küçük meclislere (hidmet al-kasr) kadar uzanırdı¹⁵. Bunun gibi toplantıların an-Nâsır Muhammed'in üçüncü devrinde çabuk çoğalması, vekilin memuriyetinin kaldırılması ve aynı sultan tarafından dilekçelerin şahsen dinlenmesinin başlatılması, imparatorluğun durumundaki bir değişmeyi aksettirir. Daha önceki sultanlar Moğollardan gelen tehlike ile ve Frenk devletlerine seferlerle çok meşguldüler. An-Nâsır Muhammed hemen hemen her sene Suriye'ye bir

¹⁴ Ahmed b. Ali al-Kalkaşandî: Subh al-a'sâ fi sinâat al-inşâ, (Kahire, tarihsiz), cilt IV, s. 17. Burada savunduğum görüş Stern'inkinden farklıdır; bkz. S.M. Stern: "Petitions from the Mamluk period", BSOAS XXIX (1969), s. 269.

¹⁵ Al-Makrîzî: Hitat, cild II, s. 208-210; Al-Kalkaşandî: Subh, cild IV, s. 44-45.

sefer düzenlemek mecburiyetinde kalmayan ilk sultanı. Üçüncü saltanatının en uzun zamanında Şam, onun büyük saltanat nâibi olan emir Tankiz an-Nâsiri'ye teslim edilmişti ve Memlûk sultanlığı hemen hemen yüzyılın sonuna kadar süren bir barış devrine girdi.

Az-Zâhir Çakmak (842-57/1438-53) devrindeki usul Halil az-Zâhirî tarafından tasvir edildi¹⁶. O zaman ivân yalnız önemli elçileri kabul etmek için kullanılırdı. Alalâde mahkemeler haftada iki defa yapılırdı. Pazartesi ve Perşembe günlerinde al-Kasr al-Ablak'ta ve (kışın sonunda ve baharın başlangıcında) sultan ahırında. Dava muamelerinin tamamı dört safhadan oluşurdu: İlki askerlerin teftişi, ikincisi büyük iktâların verilisinin ve başka kararların sultan tarafından onaylanması ve imzalanması, üçüncüsü, hüküm verme toplantısı, en sonunda bir devlet ziyafeti.

Sultana kaynaklarda adları "kılıç erbâbı" (erbâb as-suyûf), "kalem erbâbı" (erbâb al-kalem) ve "dinî vazifeler erbâbı" (erbâb al-vazâif ed-dîniyye) olarak geçen üç memur kategorisi hizmet ederdi. Bu kategorilerin ilkini çoğunlukla direkt anayurtlarından toplanılan, sonra eğitilen, azad edilen ve emir mertebesine yükseltilen Memlûklardan oluşan bir askerî aristokrasi teşkil ederdi. Emirler yalnız silahlı kuvvetlerin komutanları değildiler; aynı zamanda devlet ve yönetim kurumlarında yer alırlardı. "Evlâd an-nâs" olarak adlandırılan, Memlûkların oğulları ve ahfadları ekseriyetle benzeri bir yükselişe ulaşamazlardı; çünkü sultanlığın siyasi yapısı ilerlemelerine karşı idi. Mamafih bu genel kuralın birçok istisnaları vardır: Tarihçiler bazan bir emirin oğlu olan bir emirden bahsederler. Böyle durumlar geç Kalâvûnlularda belki sıktır. Bu devrin bir sultanı olan an-Nâsır Hasan (748-52/1347-51, 755-62/1354-61) evlâd an-nâs'ı üstün emirliklere ve yüksek memuriyetlere terfi ettirmeyi kendi politikası yaptı. Bu istisnâ idi; çünkü ekseriya bu tür kişilerin, emirliğin ast olan "onlar" rütbesine razı olmaları gerekiyordu. Ordu müessesesi sultan memlûkları (al-mamâlik as-sultaniyye), halka birlikleri (aslen Eyyûbî hükümdarların muhafız askerleri idi, ama Memlûklarda modası geçmekte olan bir askerî nizam oldu) ve emirlerin maiyyetinde bulunan Memlûklarla iyi bir muhtevaya sahipti. Ordu müessesesi resmî olarak muayyen köylerin toprak vergisi, gerçekte ise köylerin kendisinden oluşan devlet imtiyazlarıyla (tekil: iktâ) besleniyordu. Al-Kalkaşandî iktâları şu kelimelerle anlatır:

"Bu imparatorlukta iktâlar emirlere ve süvarilere bahşedilirler. Genellikle iktâlar, sahiplerinin (mukta') kullanma hakkına sahip oldukları

¹⁶ Halil az-Zâhirî: Zubdet kaşf al-mamâlik, s. 86-87.

ve istedikleri gibi idare edebildikleri köyler ve topraklardır. Bazan bunlar gelir kaynaklarından aldıkları parayı içeriyordu; ama bu bir istisna oluyordu”¹⁷.

Başka yerde¹⁸ Mısır'ın en iyi arazilerinin çoğunun emirlerin elinde olduğuna ve tek bir iktâ'nın bir ilâ on köyden oluştuğuna değinir. İkinci dereceli araziler sultan Memlûklarının elinde idi; onlardan iki veya fazlası çoğunlukla bir köyü paylaşırlardı. En alt dereceli araziler Halka askerlerinin elindeydi; onlardan birkaçı tek bir köy paylaşırdı. Yollar ve posta servisiyle ilgili görevleri olan Arap kabilesi mensubu fertler iktâ sahibi olarak bu üçüncü sınıftan sayılırlardı. Ordu aristokrasisinin aksine kalem ve dinî vazifelerin sahipleri (pratikte birbirini örten iki kategori) bazı azat doğmuş Müslüman muhacirlerle beraber Mısır ve Suriye'nin yerlisi idiler. Kalem sahipleri ise tabîi surette hem zimmîleri (meselâ Hıristiyanlar, Yahudiler ve Samaritanlar) hem de İslama geçmiş olanları içine alırdı.

Memlûk sultanlığının büyük memuriyetlerini araştırmanın faydalı bir başlangıç noktasını al-Kalkaşandî'nin huzurda bulunan memurlarla (men huva bi-hazret as-sultân) ilgili bölümü verir¹⁹. Ancak onun bilgilerinin biraz ihtiyatla kullanılması gerekir; çünkü onun ansiklopedi eseri “Subh al-a'sâ” kendi zamanında cari olan usullerle ilgili malzemeyi ve daha önceki yazarlardan gelen bilgileri birleştirir. Subh al-a'sâ 812/1412'de tamamlanmıştı; yani Çerkes Memlûk sultanlığının erken devrinde; ama bu bâbda ve başka yerde al-Kalkaşandî, an-Nâsır Muhammed'e inşâ divanında memur olarak hizmet eden ve 749/1349'da ölen İbn Fazlallah al-Umarî'den çok alıntı yapar. Al-Umarî ve al-Kalkaşandî'nin zamanları arasında memuriyetlerin gelişmesi durmadı ve al-Kalkaşandî'nin durumu kendi zamanında olduğu gibi anlattığına emin olmak her zaman kolay değildir. Buna ilaveten ikisi de sivil memurdu ve anlattıklarının bilinen verilerle tarihçiler tarafından yapılan kıyaslaması onların sunuşlarının zaman zaman haddinden fazla sistematik olduğunu -idare tarifinin olduğundan fazla verilmiş olması gerektiği gibi- gösteriyor.

Al-Kalkaşandî bu bölümde önemlerine göre yaklaşık olarak düzenlenmiş; ama herhangi bir biçimde tasnif edilmemiş yirmibeş

¹⁷ Al-Kalkaşandî: Subh, cilt IV, s. 50-51.

¹⁸ Subh, cild III, s. 453-454.

¹⁹ Al-Kalkaşandî: Subh, cild IV, s. 16-23. Bu parçanın özü şu eserlerde verildi: Gaudefroy-Demombynes: La Syrie, s. LV-LXIV.

memuriyet sayar. Ama bunların yalnız iki veya üçünün tam anlamıyla halkla ilişkili memuriyet oldukları açıktır. Bunlar ismiyle, saltanat nâibi (nâib as-saltana) -onunla beraber vekili olan nâib al-gayba da sayılabilir-, atabek, başkentteki ve kaledeki polis şefleridir. Bütün diğer memuriyetler biçim ve daha çok fonksiyon bakımından sultan sarayının memuruydular. Mamafih sultanın halk arasındaki veya merasimle ilgili görevlerinde hizmet eden memuriyet sahipleri ve tam manasıyla saraya ait memuriyet sahipleri arasında bir ayırım yapılabilir. Bu sondakiler çabuk bertaraf edilebilir; çünkü al-Kalkaşandî yalnız iki tane sayıyor: Sultan Memlûklarının eğitiminden sorumlu olan Memlûk kumandanı (takaddumat al-Mamâlik) ve sultan dairelerinin müfettişi (zimâmîyyât ad-dûr as-sultâniyye). Belirgin bir şekilde bu, sarayla ilgili iki memuriyet Memlûk sistemine emir tablhâne, yani ikinci dereceli emir rütbesi ile dahil edilmiş olan zenci hadımların elindeydi.

Al-Kalkaşandî'nin listesinin başında yer alan iki memuriyet saltanat nâibinin ve atabeğinkilerdir. Birincisine bakıldığında, ünvanında bulunan ve asıl unsuru olan "nâib" in çok değişik rütbe ve fonksiyonları olan, Suriye eyaletlerinin ve sultan kalelerinin valilerini de içeren memurlar için kullanıldığına işaret etmemiz gerekiyor. Saltanat nâibi ise "an-nâib al-kâfil" ve "kâfil al-mamâlik al-İslâmiyye" yani imparatorluğun nâibi ünvanlarıyla ayırt edilirdi. "Kâfil" terimi yalnız saltanat nâibi için kullanılmıyordu; eski bir başkentte sultanın mümessili olan ve normal (sıradan) bir eyalet valisinden fazla bir sultan nâibi statüsüne sahip olan Şam valisi için de kullanılırdı. Şam'la olan hükümdarlık bağlantısı Memlûk sultanlığı süresince ve hatta sonrası tekrar tekrar vukubulan ve sıkıntılı bir konu idi. 658/1260'da Sancar al-Halebî'den başlayarak 926/1520'de Cânbardî al-Gazâlî'ye Osmanlı fethinden sonrasına kadar Şam valilerinin birçoğu sultanî ünvanlar aldılar ve kendi bağımsızlıklarını kurmaya çalıştılar.

Tarihçiler tarafından saltanat nâibi ekseriyetle "Nâib as-saltana bi'd-diyâr al-Mısıriyye", yani Mısır'daki saltanat nâibi olarak adlandırılır. Görevleri ve yetkileri el-Umarî'nin anlattığına göre (al-Kalkaşandî onu zikreder) gerçekten çok genişti ve idare ve hukukta sultan yetkisine tam bir selâhiyetine varırdı. Al-Umarî'nin sözleriyle: "O sınırları olan bir sultandır -gerçekten o ikinci sultandır". Bununla beraber kılıç sahiplerinden geldiği ve en yüksek rütbeli emir olduğu halde herhangi bir askerî kumandayı elinde bulundurmazdı. An-Nâsir Muhammed'in üçüncü devrinde saltanat nâibliğinin kaldırılışı sultanın hükümdar olarak otokrat üslubunu tamamen muhafaza etmesi için yapılan bir gelişme idi. Onun ölümünden sonra bir

saltanat nâibi yeniden tayin edildiği ve silsile 810/1407-8'e kadar aralıklarla devam ettiği halde bu memuriyet eski üstünlüğünü bir daha kazanamadı. Saltanat nâibliğinin inhitâtı diğer iki memuriyetin, hâciplik ve atabeyliğin gelişmesi ile bağlantılıdır.

Atabek al-asâkir'in ünvanı Popper tarafından "ordunun başkumandanı" olarak çevrildi. Popper, Çerkes Memlûk sultanlığı ile ilgili olarak şöyle devam ediyor: "Bu memurun, faaliyet zamanında orduların başında olmak ve umumiyetle sultanın istişare meclisine katılmaktan başka görevleri yoktu"²⁰. Ayalon "onun ordunun başkumandanı olduğunu, ama daha geniş yetkilere sahip bulunduğunu -sık sık ünvanına eklenen "mudabbir al-mamâlik" veya "mudabbir al-mamâlik al-islâmiyye"den anlaşıldığı gibi-" ifade eder²¹. Bu tarifler uzun ve karmaşık bir gelişmenin fazla basitleştirilmeleridirler ve iki hususu ayırmak gerekir. Birincisi atabek memuriyetinin mahiyeti ve evrimi, ikincisi, atabakiyya ve tadbîr al-mamakla arasındaki ilişki. Atabek teriminin kendisi, büyük Selçuklu sultanlarının yönetiminde genç Selçuklu emirinin koruyucusu olan askerî memur (bundan dolayı ekseriyetle bir memluk) için kullanılan Türkçe atabeg'in Arapçalaşmış biçimidir. İyi bilindiği gibi Selçuklu İmparatorluğunun bölünme zamanında çeşitli bölgelerde iktidar, kendileri hanedan kuran atabegler tarafından gaspedildi. Memlûk sultanlığı Eyyübî selefleri vasıtasıyla bunlardan birisiyle, Suriye'de Atabeg Zengî tarafından kurulan hanedanla bağlantılıydı.

Memlûk Mısır'ında "mukaddam al-asker, atabak al-cuyûş" ve böyle birkaç çeşit ünvan bulunduğu halde alışılmış olan ünvan "atabak al-asâkir"di. Atabak al-asâkir, kelimenin içerdiği gibi sultanın yerine ordunun başkomutanlığını icra etmeye yetkili kılınan subaya işaret ederdi. Böylece Memlûkların sultanlığı gasp edişinden biraz evvel, yani as-Sâlih Eyyüb 647/1249'da ölünce, oğlu ve veliahtı olan al-Muazzam Tûrân Şah Mısır'da yokken, emir Fahr ad-Dîn Yûsuf b. Şeyh aş-Şuyûh atabak al-asâkir olarak tayin edilmişti. Burada komuta, ölmüş veya bulunmayan bir hükümdar namına icra ediliyordu. Ertesi yıl al-Muazzam Tûrân Şah öldürüldüğü ve Şecer ad-Durr kraliçe ilan edildiği zaman onun adına baş komutanlığı yürüten bir atabegin tayin edilmesi gerekliydi. O zaman atanan emir Aybek

²⁰ William Popper: *Egypt and Syria under the Circassian sultans 1382-1468 A.D.*, Berkeley and Los Angeles 1955, s. 91.

²¹ David Ayalon: "Studies on the structure of the Mamluk army", III, BSOAS IXII (1955), s. 58; bkz. aynı yazar, "Atabak al-asâkir", *Encyclopedia of Islam* (2. baskı). cild I, s. 732.

kraliçeyle evlendi ve sultanlığı ele geçirdi. Mamafih tazyik altında, bir Eyyûbî çocuğu olan al-Eşref Mûsâ'nın ismen sultan ilan edilmesine razı olması gerekmişti. Aybek, saltanatı ele geçirme işini tekrarlayabilmesi mümkün oluncaya kadar atabek statüsüne geri döndü. Askerî işlerin komutanlığını balig olmayanın adına yürütmek sultanlığın alışılmış bir görünüşü haline geldi, örnek olarak al-Mansûr Ali b. Aybek, al-Âdil Salâmîş ve an-Nâsir Muhammed b. Kalâvûn'un atabekleri verilebilir. Al-Âdil Salâmîş'in atabeyi gâsıp olan Kalâvûn'du.

An-Nâsir Muhammed'in 741 / 1341'deki ölümünden sonra, haleflerinin birkaçı çok genç olduğu halde, atabeklik görevi hemen yeniden ortaya çıkmadı. Bu geç Kalâvûnluların ilk dördüne saltanat nâibliği rolünü oynayan güçlü emirler, "mudabbir al- memâlik" (veya bunun benzeri), yani memleketi idare eden kişi ünvanını taşırlardı. İlk atabeklerin bazıları, ama hepsi değil, Fahr ad-Dîn Yûsuf b. Şeyh aş-Şuyûh da dahil ayrıca mudabbir'diler, ama bu iki ünvan ayrı ayrı verilebiliyordu ve ikisi aynı anlamı ifade etmezlerdi. Atabakiyya en yüksek askerî komutanlığın salâhiyeti idi, halbuki tedbîr yönetimdeki icrâ gücüydü. Mudabbir gerçekten memlûk vezirinin ünvanı idi ve al-Kalkaşandî tarafından da öyle zikredilir²². Geç devir Kalâvûnlularında dış meseleler bakımından Memlûk sultanlığı genel olarak barış içinde iken eski tarzda bir atabeg'e az ihtiyaç vardı, halbuki bir gölge sultanın adına faaliyette bulunan bir saltanat nâibi için çok meydan vardı. Geç Kalâvûnlular devrinde atabek ve mudabbir unvanlarının ikisi birden daha güçlü ve hırslı emirler tarafından ve sonunda sözde sultanın elinden tahtı alan ve böylece Çerkes Memlûk silsilesini başlatan Berkûk tarafından birlikte birbiri arkasına taşınırdı.

Geç Kalâvûnlular devrinde atabakiyya ile ilgili iki başka yenilik vardır. An-Nâsir Hasan (756/1355-6) devrindeki atabek Şeyhûn "al-amîr al-kabîr.", yani kıdemli emir ünvanını aldı. İbn Tagrîbirdî bunu şöyle izah ediyor:

"Al-amîr al-kabîr olarak adlandırılan ilk atabekti ve ondan sonra bizim günümüze kadar atabakiyya, hilatla tayin edilen bir memuriyet oldu. Ama o günlerde dıştan gelip yerleşmede kıdemliliği olan emire, resmen tayin olunmadan al-amîr al-kabîr denirdi; böylece her zaman, içinde herkesin al-amîr al-kabîr diye adlandırıldığı bir birlik bulunurdu; tâ ki Şeyhûn'un atabak al-asâkir görevini icrâ edip al-amîr al-kabîr diye adlandırıldığı

²² Al-Kalkaşandî, Subh, cild VI, s. 264.

zamana kadar; o eski âdet kayboldu ve emirlerin en yüksek memuriyeti halini aldı”²³.

Bir başka deyişle atabakiyenin bu amaca uygun bir memuriyet olması durdu ve özellikle başlangıçtaki askerî önemini yitirdiği için emirler arasında ileri gelme ile eş anlamlı oldu. Hatta ille de bir saltanat nâibliği ifade etmez oldu. Memlûk sultanlığının en son zamanında İbn İyâs 922/1516 yılının başında ileri gelenlerin listesini verirken halife, sultan ve dört başkadıdan sonra “atabeki olan Sûdûn min Cânî Bak al-Acemî’yi amîr kabîr” sayar²⁴. Sultan, birkaç ay sonra bir çarpışma için Osmanlılara karşı ordularını götürecek olan seksenlik al-Eşref Kansav al-Gaurî idi. Sûdûn’un ne saltanat nâibi ne de ordunun başkomutanı olduğu; ancak kıdemli bir emir olduğu açıktır.

Geç Kalâvûnlular devrindeki atabekiyye ile ilgili ikinci yenilik bu memuriyetin, veya daha çok, rütbenin çabuk çoğalması idi. Bildiğim kadarıyla 769/1367’de Mankalibuga aş-Şamşî ile birlikte atabek al-asâkir bi’d-diyâr al-Mısriyye’nin, yani Mısır’daki atabeyin yeni üslubu ortaya çıkmakla beraber, aşağı yukarı yirmi yıl sonra Halep ve Dimaşk atabeklerini okumaya başlarız. Bu, Atabakiyye’nin muayyen görevleri olan bir memuriyetten önce gelme (takaddum) durumuna işaret eden bir ünvan gelişmesini tasdik edere benzemektedir.

Ortaçağ Avrupa saraylarında yer alan benzeri bir gelişmedeki gibi Memlûk sultanlığının saray memuriyetlerinin birkaçı kamu görevleri kazandılar, bu bazı tarihçiler tarafından kaydedilmiş bir gelişmedir. Bunlardan birisi, asıl vazifesi (terimden anlaşıldığı gibi) sultana, vesikalara el yazısı ile imzasını atacağı zaman diviti tutmak olan davâdâr’ın memuriyeti idi. Başlangıçta bu, sivil biri tarafından yürütülen küçük bir memuriyetti. Az-Zâhir Baybars devrinde İbn Tagribirdi tarafından sayılan başka memuriyetler gibi bu da askerîleştirildi; ama ancak küçük rütbeli olan onlar emiri tarafından yürütülürdü. Fakat geç Kalâvûnlular’da davâdâriyya en yüksek rütbeli emir tarafından işgal edilirdi; onun emri altında çalışan memurların (onların başı davâdâr kabîr olarak adlandırıldı) sayısı çoğaldı ve sultan ile sivil sekreterler heyeti arasında bir bağ görevini yapardı. Memlûk sultanlığının sonunda davâdâr kabîr’in devletin sekreteri

²³ İbn Tagribirdi: Nucûm, cild X, s. 303.

²⁴ Muhammed b. Ahmed b. İyâs, Badâ’i az-Zuhûr fi vakâ’i ad-duhûr, cild V, (2. baskı nşr. Muhammed Mostafa), Kahire 1961, s. 3.

olarak adlandırılması yanlış olmaz. Al-Eşref Kansav al-Gaurî devrinde bu memuriyet sultanın akrabası ve Marc Dâbik felâketinden sonra halefi olan Tûmân Bey tarafından yürütülürdü.

Askerleştirilmiş, statüde yükseltilmiş ve görevleri genişletilmiş bir başka memuriyet hâcibinki idi; sadece bir kapıcı iken hukûkî yetkileri olan büyük bir memur hâline geldi. Davâdâriyye gibi hucûbiyye de en yüksek rütbeli bir emir olan büyük hâcibin (hâcib al-huccâb) başkanlığını yaptığı birçok memuriyetlere yayıldı. Benzer bir gelişme, başlangıçta sorumlulukları saray mutfağı, kiler ve görevlileri içeren, esasen belli başlı bir saray memuriyeti olan baş kahyanın (ustâdâr) vazifesinde izlenilebilir. Ustâdâr, hiçbir zaman bir Meroving saray yöneticisinin nüfuzlu pozisyonuna erişmediği halde göreceğimiz gibi büyük malî güç kazanmıştı. Büyük hâcib gibi ustâdâr da en yüksek rütbeli bir emirdi ve emrinde çalışan memurları vardı.

Sultan sarayında ve imparatorluğun başkentindeki bu büyük memuriyetlerin yanında kılıç erbâbı ayrıca Suriye'nin eyâlet valiliklerini ellerinde bulundurdular. Bunların ilki önde gelme (takaddum) sırasıyla Şam valiliğiydi (niyâbet aş-Şam), sonra kuzeyin başkenti olan Halep vilayeti, ardından Trablus ve daha küçük vilayetler olan Hamâ, Safad ve al-Karak gelirlerdi. Tabii Memlûk devrinin başlangıcında bu Suriye toprakları sultanın mülkünün bir parçası olmayıp Eyyubî ve Frenk egemenliği altındaydı. 657-8/1259-60'daki Moğol istilası Eyyubîlerin gücünü kırıp az-Zâhir Baybars'a Ayn Câlût'tan sonra parçaların toplanmasını bıraktı. Hamâ'daki Eyyubî emirliği Memlûk hükümdarlığına tâbi olarak 698/1299 yılına kadar ayakta kalabildi ve 710/1310 yılında (bilgin ve tarihçi Ebû'l-Fidâ'nın şahsında) yeniden kuruldu. Nihayet 742/1341'de doğrudan yönetim altına getirildi. İmparatorluğun sınırlarında bulunan diğer bölgeler, sultanın hükmünde bulunan ama ayrıntılı kontrolü altında olmayan yerli hanedanlar tarafından idare edilirdi. Sultanlığın Hıristiyan komşularının durumu şuydu: Küçük Ermenistan, Antakya Trablus'unun Frenk devletleri ile Latin Krallığı ve uzak güneyde al-Mukurra'nın Nubya kralığı. Zamanla bu himaye altındaki devletler yok oldular. Frenk yönetimindeki toprakların son parçaları al-Eşref Halil'in 690/1291 yılındaki seferinden sonra Memlûk Suriye'sine katıldı. Memlûk akınlarının uzun süre ganimet yeri olan Küçük Ermenistan nihayet 776/1375'te ortadan kaldırıldı ve onun eski topraklarında, Türkmen olan Banû Ramazân (Ramazanoğulları) hanedanı kendisini Adana'ya Memlûk sultanlığından gerçek bir bağımsızlıkla yerleştirdi. Batıda ve doğuda iki

başka Türkmen hanedanına ait topraklar vardı. Yedinci/on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş olan Karaman ve 738/1337'den beri Dulkadir boyu tarafından idare edilen Elbistan. Al-Mukurra'ya gelince 716/1316'daki bir sefer İslam'a geçmiş olan bir Nubyalı prensi tahta oturttu. Yüzyılın ikinci yarısında al-Mukurra'nın birleşik bir krallık olarak varlığı son buldu.

Kalem erbabı, Mısır'daki geçmişini Fâtımî hilâfetine kadar geri götüren, Memlûk devrinde iktidarını Suriye üzerine de -oradaki valilerin mahalli maksatlar için kendi sivil dâireleri olduğu halde- yayan gelişmiş ve çok iyi organize edilmiş bir sivil dâire oluştururdu. Yönetim organizasyonunun üç ana bölümü vardı: inşâ divanı (divân al-inşâ), ordu işlerinin divanı (divân al-ceyş) ve maliye kısımları. Geçmiş zamanda başbakan vezir ünvanını taşırdı ve geniş yetkilere sahipti. Bu ünvan, Memlûk sultanlığında devam etti ve Halil az-Zâhirî'nin bu makam üzerindeki tartışması onun dokuzuncu/onbeşinci yüzyılda bile büyük itibar gördüğünü gösterir. Gerçekte ama, al-Mansûr Kalâvûn devrinde katipler grubu arasında sıvriken ve sır kâtibi (kâtib as-sirr) olarak ayırıldıkları sultanın başbakanı uzun süre inşâ divanının başı idi (nâzir divân al-inşâ, sâhib divân al-inşâ). Bu makam ve bu ünvanı elinde tutan ilk kişi kadı Fath ad-Dîn b. Muhyî ad-Dîn b. Abd az-Zâhir'di. Halefleri gibi o da eğitim bakımından bir İslam bilim adamı idi, ama kâtip olarak görevleri bir kadınınkinden tamamen farklıydılar. Kâtip sülâlelerine doğru bir eğilim vardı: Fath ad-Dîn'in babası en üstte bulunan üç büyük kâtip arasında tek baş kâtiplik görevine tayin edilmişti. Sonradan Banû Fazlallah'ın dört neslinin fertleri 692/1293 ve 796/1394 yılları arasında çeşitli tarihlerde kâtiplik vazifesini ellerinde tuttular²⁵. Divan başı görevlerinin yanında kâtip, giren yazılı haberleri okuduğu ve genellikle bir danışman görevini yaptığı için sultanla sık ve yakın iş ilişkisi içinde idi. Divan iki kâtip sınıfına ayrılmıştı. Aslında kâtibin eşiti olan, sultanın divanında hazır bulunmaya devam eden ve sıra kâtipleri (kuttâb ad-dast) olarak tanınan bir üst sınıf ve yazı işlerinde görevli olup evrak kâtipleri (kuttâb ad-darc) olarak tanınan bir alt sınıf. Devlet evrakının kayıt ve tarih tutma işi için çok titiz kurallar vardı ve düzenli bir işlem divandan ve başka dairelerden gelen evrakın geçişini, dilekçelerin ise uygun bir işlem için sevkini kontrol ederdi.

²⁵ Bkz. K.S. Salibi: "Fadl Allâh", *Encyclopædia of Islam* (2. baskı), cilt II, s. 732-733. G. Wiet: "Les secretares de la chancellerie (Kuttâb el-Sirr) en Egypte sous les Mamlouks circassiens (784-922/1382-1517)", *Mélanges Rene Basset*, Paris 1923-25, cilt I, s. 271-314.

İşin önemli bir kısmı, yalnız bir savaş dairesi olmayıp esas olarak kılıç erbabının iktâ arazileri ile ilgilenen ordu divanından kaynaklanırdı. Burada işlem üç değişik yolun birisiyle başlatılabiliirdi. Ordu divanı başkanının (nâzır dîvân el-ceyş) bir emri ile, şahsî bir dilekçe ile veya bir feragat vesikası ile. Uygun bir yetkilendirmeden sonra bir iktânın verilmesi için bir teminat (murabba'a) bir kâtip tarafından ordu divanında tanzim edilirdi. Sonra inşa divanına geçerdı, orada bir ihtira beratı (menşur) yazılırdı. Bu, sultanın imzası ile tasdik edilirdi, açık bir toplantıda muntazam yer almışa benzeyen bir iş. Memlûk sultanlığının esas devlet hazinesi vezirin idaresi altında idi ve bu nedenle "dîvân al-vizâra", vezirlik divanı olarak tanınırdı. Bunun eş anlamlısı "ad-davla aş-şarîfa", muazzam hazine idi. Bu mali vazifeler, çoğunlukla kalem erbabından olan, ama askerî aristokrasiden de seçilebilen, bir zamanlar bütün selâhiyete sahip olan vezirin elinde kalan yetkilerdi. Daha eski bir müessesenin, asıl İslam hazinesi olan beytülmalın izi, dîvân al-vizâra'nın bir alt dairesi olarak devam edip miras ödemeleri (al-mavâris al-haşriyya) gibi belli hususi gelirleri idare ederdi. İkinci bir hazine olan sultanın özel hazinesi (dîvân al-hâss, dîvân al-havâss) sultana ait mülklerden olduğu gibi başka kaynaklardan da elde edilen gelirleri alırdı. Özel hazinenin önemi an-Nâsır Muhammed'in üçüncü devrinde arttı. İktânın an-Nâsır tarafından 715/1315-16'da icra ettirilen büyük kadastro ölçümleri ile yeniden dağıtım, sultanın mülkünü Mısır'ın vergiye tabi arazilerinin altıda birinden on ikide beşine kadar çoğalttı. Vezirliği kaldırdığı zaman hassa hazinesinin divanının başkanı (nâzır dîvân al-hâss) bir müddet için baş maliye memuru oldu. Az-Zâhir Berkûk aslında, 797/1395'te ölen en büyük oğlu olan Nâsır ad-Dîn Muhammed'in elinde bulunan iktaların idare edilmesi için yeni bir saray hazinesini, ad-dîvân al-mufred'i kurdu. Bu gelirler sultan memlûklarına ve sarayın işleri ile ilgilenen hizmetlilere harcanırdı. Divanın başında baş ustâdâr bulunurdu ve seçenek olarak dîvân al-ustâdâriyya diye bilinirdi. Büyük ustâdâr askerî aristokrasinin bir üyesi olarak kalem erbabından olan özel hazinenin başından daha büyük bir itibarın tadını çıkarırdı. Ad-dîvân al-mufrad daha sonraki sultanların idaresinde de başka bir divan, az-Zâhir Barkûk tarafından kurulan ve sultanın mülklerinden gelen hasılatı idare eden bir saray hazinesi, yani dîvân al-amlâk gibi var olmaya devam etti. Bu şahsî hazine de başka ustâdârın idaresi altındaydı.

Dinî kesim mensupları başkadı (kâdî al-kudât) vazifesinden başlayarak dinî bilimler hocalığına kadar varan çeşitli memuriyetleri ellerinde bulunduruyorlardı. Uygulamada, gördüğümüz gibi, halife, yeni bir

sultanın cülûsunda bu sınıfla beraber bulunurdu; ama daha anlamlı olarak, sultan dâr al-adl'de davalara baktığı zaman orada bulunmazdı ve dinî vazifeler erbabına şeklen öncelik verilirdi. Bunların arasında dört başkadı en yüksek mevkii işgal ederlerdi. Memlûk sultanlığının en erken yıllarında, evvelki idaredeki gibi, Mısır'da yalnız bir baş kadı vardı. Sultanın hükmettiği topraklarda izin verilen dört Sünnî mezhebin herbiri için ayrı bir başkadı tayini ilk defa 663/1265'te az-Zâhir Baybars tarafından gûyâ hukûkî işleri kolaylaştırmak için yapıldı. Sultanın danışmanı olan Emir Aydugdî al-Azizî ve başkadı Tac ad-Dîn abd al-Vahhâb b. Bint al-A'azz arasındaki şiddetli şahsî kin ise bu reformun ardında yatan motifti. Bundan sonra Osmanlı fethine kadar dört baş kadı aynı zamanda görev yaptılar. Bu kişilerin ve nâiplerinin, adaleti şeriat mahkemelerinde icra ettikleri halde, yetkileri uygulamada çoğunlukla sıradan müslümanlar arasındaki sivil vakalar ile sınırlandırılırdı. İslâm'ın kutsal yasasının tarihi gelişmesinin bir sonucu olarak cinayet olaylarının yalnız belli çok özel tipleri kadı mahkemesinin önüne gelirdi ve ağır ceza mahkemeleri genelde idari memurlar tarafından yürütülürdü. Memlûk Mısır'ında bu sistemin başında Kahire ve el-Fustât şehirleri için iki (bazen de üç) polis şefi (tekil: vâli) ve kale için iki meslekdaşları bulunurdu. Metodları hakkında herhangi bir ayrıntıya sahip olduğumuz belki tek kişi, al-Eşref Barsbay'ın 835/1432'de Kahire valisi olarak tayin ettiği "Türk soyundan kısa bir adam" olan Devlet Hoca az-Zâhirî idi. Onun hakkında Tagrîbirdî şöyle der:

"Kahire valisi tayin edildiği zaman işine bütün mücrimleri hapisneden salıvermekle başladı ve onlardan herhangi birini çalarken yakaladığı zaman ikiye böleceğine yemin etti. Büyük dehşet uyandırdı. Gece atla korkusuzca devriye gezerdi. Hırsızlarla ilgili yeminini tuttu; salıverdiği adamlardan birisi eline düştüğü zaman (adlarını içeren bir listesi vardı) onu ikiye bölerdi. Kötülük edenler ondân çok korktular ve hırsızlıktan vaz geçtiler. Sonra vatandaşları sıkıştırmaya başladı ve onları çeşitli işleri yapmaya mecbur etti; meselâ sokakları süpürüp su serpmelerini ve her ayakkabıcı dükkanına bir lamba asılmasını emretti; halkı bunun için cezalandırırdı. Sonra kadınların Cuma günlerinde mezarlığa çıkmalarını yasakladı ve başka çok şeyler. Tâ ki insanlar ondan nefret edene kadar"²⁶.

Adalet, gördüğümüz gibi, hem de sultan veya onun mümessili tarafından dilekçelerin ona arzedildiği mahkemede dağıtılırdı. Büyük hâcibe bu tür hukûkî işlerin, yani devletin yargı hakkının, idaresinde

²⁶ İbn Tagrîbirdî: Nucûm, cild XIV, s. 360.

büyüyen bir pay verilmişti. Onun salahiyeti, aslında, Memlûk arasında çıkan meselelerle sınırlandırılmış görünüyordu; ama al-Makrîzî'nin yazdığı dokuzuncu/on beşinci yüzyılın ilk yarısında, adli salâhiyeti şeriat kadılarınıninkine el uzatıyordu²⁷.

Sonuç olarak, Memlûk sultanlığı karmaşık bir siyasî ve sosyal teşkilattı. İçinde -çağdaşlarından ziyade sonraki nesiller için kaçınılmaz bir biçimde daha âşikâr- zayıflık kaynakları vardı, ama daha önce var olanlardan - Eyyûbilerdeki kısa ve ara sıra olan durumlar sayılmazsa- daha büyük ve etkili bir askerî ve siyâsî gücün yoğunlaşması olan dikkate şayan dayanıklı bir yapı idi. Bundan başka statik değil, değişen ve gelişen bir idare şekli idi. Sultanlığın iki buçuk yüzyılı farklı karakteri olan ve ayrı tarihî güçlerin iş başı yaptığı ayrı ayrı devirler olarak tetkik edilebilir ve sultanlığın kurumlarının ve memuriyetlerinin gelişmesi görülebilir. "Bir köle Golluvies'i" (Humphrey Prideaux'un dediği gibi)²⁸ değil de iktidarın zirvesinde ve belki idârî yapısının bazı özellikleri ile, onu sonunda yıkan Osmanlı devletinin değerli bir selefi olan zengin ve inceden inceye gelişmiş bir ortaçağ krallığı söz konusudur.

²⁷ Bkz. David Ayalon: "The great Yâsa of Chingiz Khân, a reexamination (c. 2), *Studia Islamica* XXXVIII (1973), s. 107-156; Emile Tyan: *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, 2. baskı, Leiden 1960, s. 540-544.

²⁸ Yazarın adı bilinmiyor, *The life of the Reverend Humphrey Prideaux, D.D., Dean of Norwich*, London 1748, s. 268.